

Տ. 2. ՀԱՅՈՐՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԿԱԹՈՒԿԱԿԱՆ ՄԻՍԻԱՆԵՐԻ
ԱՍԻՄԻԼՅԱՏՈՐԱԿԱՆ ԶԳՏՈՒՄՆԵՐԻ ԴԵՄ ԻՐԱՆՈՒՄ
(XVII—XVIII դդ.)

XVII դ. վերջը և XVIII դ. սկիզբը բեկման շրջան էր Արևելքի երկրների պատմության մեջ: Այդ ժամանակ Մերձավոր և Միջին Արևելքում գոյություն ունեցող ֆեոդալական միապետությունները՝ Օսմանյան Թուրքիան, Սեֆևյան Իրանը և Մեծ Մոլդովի կայսրությունը՝ Հնդկաստանում, ապրում էին ճգնաժամ, որը հետևանք էր մի կողմից՝ ֆեոդալական սիստեմի ներքին հակասությունների և արտադրողական ուժերի անկման, մյուս կողմից՝ դեպի Արևելք եվրոպական առևտրական կապիտալի հետզհետե ուժեղացող գրոհի և կապիտալի նախասկզբնական կուտակման շրջանին հատուկ գաղութային քաղաքականության:

Այն ժամանակ, երբ գնալով ուժեղանում էր գաղութային մըրցակցությունը Արևելքում (հատկապես Հնդկաստանի շուրջը) էլ ավելի էր դրսևորվում արևելյան միապետությունների քաղաքական և ռազմական թուլությունը, կենտրոնախույս ուժերի ակտիվությունը, փոփոխվող առևտրական ճանապարհների հետևանքով նվազում էին երկրի եկամուտները, ավելի ու ավելի էին սրվում ներքին հակասությունները, ուժեղանում էր հարկային լուծը, պետական ապարատի կորուսյցիան, աշխատավոր մասսաների շահագործման աստիճանը և ազգային-կրոնական ճնշումը: Այս բոլորը նպաստավոր հող էին ստեղծում եվրոպական պետությունների գաղութային քաղաքականության համար:

Եվրոպական առևտրականների և գաղութարարների հետ միասին դեպի այդ երկրներն էին դիմում քարոզիչ միսիոներները՝ պապական եկեղեցու և եվրոպական տերությունների այդ գործակալները: Գաղութարար նվաճողների հետևից դեպի արևելք էին դիմում

ամեն տեսակ վանական միաբանությունների և ուսմունքի պատկանող կաթոլիկ միսիոներներ, որոնք իրենց գործունեությամբ պետք է ուղի հարթեն ֆեոդալական մոնարխիայի և առևտրական կապիտալի տիրապետության համար Արևելքում:

Դեռևս XIV դ. կաթոլիկական պրոպագանդան իր համար հենակետ էր ստեղծել Թուրքիայում, Իրանում և Անդրկովկասում: Ատրպատականի Սուլթանի և Մարաղա քաղաքներում հաստատված ֆրանցիսկյան և բենեդիկտյան կրոնավորները այնքան մեծ ազդեցություն էին ձեռք բերել նախնական, Երնջակի և Ջահուկի հայ աղգաբնակչության վրա, որ մի շարք հայ հոգևորականներ աշակերտեցին նրանց, կաթոլիկացան և կազմեցին միաբանողների կամ ունիթորների եղբայրությունը: XVII դ. սկզբին ունիթոր հայերի թիվը վերահիշյալ շրջաններում հասնում էր 19 հազարի: Այս ազգաբնակչությունը տեղավորված էր 3 քաղաքներում ու 12 գյուղերում և ընդհանուր առմամբ կազմում էր 1830 տուն¹:

Կաթոլիկ միսիոներների գործունեությունը, նրանց կողմից գործադրված մեթոդները ու հնարքները բացահայտված են նրանց հաշվետվությունների և նամակների մեջ, որոնք հրապարակված են դեռևս XVII և XVIII դդ.: Այդ նամակներից մեկում, որը վերնագրված է «Հայերի հետ վարվելու եղանակը» կարգում ենք.

«Աստծու գործակալները (քարոզիչ միսիոներները — Տ. Հ.)... իրենց գործը պետք է սկսեն նրանից, որ կարողանան շահել հայերի վստահությունը, նրանց հետ վարվելով մեղմությամբ և հասկացնելով, որ նրանք այլ բանի չեն ձգտում, բայց եթե քարոզելու եկեղեցու (պապական — Տ. Հ.) վարդապետությունը, որը հենց նրանց (հայերի — Տ. Հ.) նախնիքների կրոնն է: Այդ դեպքում նրանք ձեզ կլսեն հոժարությամբ և դուք մեղմությամբ կկարողանաք տիրապետել նրանց մտքին ու սրտին և նրանք տրամադիր կլինեն հլու-հնազանդ ընկալել հավատքի այն ճշմարտությունները, որ դուք նրանց կբացատրեք»²:

Այնուհետև հրահանգվում է հանգամանորեն ծանոթանալ և ուսումնասիրել հայ համայնքները, թե՛ տղամարդկանց և թե՛ կանանց գրավել իրենց կողմը, ցուցաբերել համբերատարություն այն հույսով, որ ինչպես ասված է նամակում, «ցանկալի սերմերը ի վերջո կտան ցանկալի պտուղը»:

¹ Տճա Ղ. Արիշան, Սխական, էջ 365—387: Լեո, Հայոց պատմություն հատ. 3, գլ. 6: Լեո, «Խոջայական կապիտալ», էջ 94—121 և այլն:

² Lettres édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères, Paris, MDCCLXXX=1780 t. III, pp. 144—149.

Կաթոլիկական պրոպագանդան ավելի մեծ ակտիվություն ծավալեց XVІІ դ., երբ եվրոպայում սկսված կաթոլիկական ռեակցիայի հետևանքով կազմվեց եզվիտների միաբանությունը. մարտնչող կաթոլիկության այդ ջոկատը, որը առանձին հովանավորություն էր վայելում ֆրանսիական արքայազանի կողմից:

Պարսկական, ինչպես նաև օսմանյան տիրապետության տակ գտնվող հայերը, այդ երկու հատվածներում էլ, ենթակա լինելով ֆեոդալական իշխանությունների ճնշումներին և հարստահարություններին, մաքառելով նրանց ասիմիլյատորական ձգտումների դեմ հանուն ազգային-կրոնական ինքնուրույնության, ստիպված էին միաժամանակ երկարատև և համառ պայքար մղել կաթոլիկության դեմ, որը հետապնդում էր «խաղաղ» պրոպագանդայի շրջանակներից դուրս ելնող նպատակներ:

Կաթոլիկությունը Հայաստանում և ընդհանրապես արևելքի երկրներում հանդես էր գալիս քրիստոնեական մարդասիրության քողի տակ, գրավիչ խոստումներով, որոշ նյութական օգնություն ցույց տալու միջոցով, ձրի բժշկությամբ և այլն, որի հետևանքով էլ այդ միսիոներներին որպես կրոնի եղբայրակիցների, սկզբում ընդունում էին համակրանքով, օգտվելով դրանից նրանք առաջ էին քաշում երկու եկեղեցիների (հայկական և պապական) միացման հարցը՝ ունիթորությունը, որի հետևանքով էլ նրանք կոչվել են ունիթորներ (unitores): Սակայն այդ բոլորը պայմանավորված էր պապական եկեղեցու միակ և անվիճելի իշխանությունը ճանաչելու և իր հետևորդներին ազգային, կրոնական, կենցաղային տրադիցիաներից կտրելու, դրանք որպես «մոլորություն» ճանաչելու հետ:

Ավելի ուշ, այսինքն XVІІ և XVІІІ դդ. կաթոլիկական պրոպագանդան արդեն կրում էր անհաշտ և մոլի շնույթ, բացահայտելով ասիմիլյատորական ձգտումներ:

Պայքարը այդպիսի մի համառ և մոլի տևի դեմ դժվարանում էր մի շարք հանգամանքներով: Մի կողմից կաթոլիկ միսիոներն իրենց թիկունքում ունեին պապականության ճնշող հեղինակությունը, վերջինիս նյութական և կազմակերպական լայն հնարավորությունները, մյուս կողմից՝ քաղաքական իշխանությունների աջակցությունը, այդ թվում նաև Պարսկական կամ Օսմանյան պետությունների, որոնց հետ եվրոպական տերությունները հաստատել էին առևտրական-քաղաքական կապեր: Հայտնի է, որ եվրոպական տերությունները, առաջին հերթին Ֆրանսիան, սկզբում Թուրքիայում, այնուհետև Սեֆևյան Իրանում ձեռք էին բերել մի շարք արտո-

նություններ, որոնք ձևակերպված էին «կապիտուլյացիաների» մեջ¹։ Այդ կապիտուլյացիաներում հատուկ տեղ էր գրավում կրոնական պրոպագանդայի իրավունքը և կրոնակից-կաթոլիկների նկատմամբ հովանավորության իրավունքը։ Կրոնական պրոպագանդայի և կաթոլիկների հովանավորության հարցը եվրոպական դիվանագիտության կարևոր լծակներից մեկն էր։

Անհրաժեշտ է սակայն նշել, որ Սեֆեյան պետությունը, եվրոպական պետություններին տալով մի ջարձ արտոնություններ, որոնք րիսում էին երկրի տնտեսական և քաղաքական շահերից (եվրոպայի հետ առևտուրը կատարել առանց Թուրքիայի միջնորդության և ընդդեմ Իրանի գլխավոր ախոյան Թուրքիայի ունենալ այդ պետությունների դաշինքը), միաժամանակ շահագրգռված էր պահպանելու իր տիրապետությունը հայերի նկատմամբ, որոնց նա նախում էր թե՛ որպես հարկատու-հպատակների և թե՛ առևտրական-միջնորդների, որոնցից նա քաղում էր մեծամեծ օգուտներ։ Պրանով պիտի բացատրել Սեֆեյան իշխանությունների վարած երկդիմի քաղաքականությունը։

Պարսկական շահերին իր կողմը գրավելու և հայ կաթոլիկների նկատմամբ խնամակալություն հաստատելու գործում առանձին եռանդ էր ցուցաբերում ֆրանսիական Լյուդովիկոս XIV թագավորը։ Նա դեսպանություններ էր ուղարկում և նամակներ էր գրում Սեֆեյան շահերին, նպատակ ունենալով միջնորդել իր միսիոներներին համար, միաժամանակ խնդրում էր շահերի բարեհայեցողությունը կաթոլիկական համայնքների նկատմամբ, պահանջելով հատուկ արտոնություններ նրանց համար։

Եվրոպական միապետները երբեմն իրոք հանդես էին գալիս հայերի համար միջնորդությամբ սուլթանի կամ շահի առաջ, սակայն միշտ էլ նկատի ունենալով բացառապես կաթոլիկությունը ընդունած հայերի շահերը (այդպիսին էր, օրինակ, Լյուդովիկոս XIV նամակը Շահ Աբբասին (II-ին — Տ. Հ.)» — գրում է Վ. Բրյուսովը²։

Սակայն, կաթոլիկ հայերի նկատմամբ ֆրանսիական թագավորի հոգացողությունների իսկական լաստառ առևտրական կապիտալի շահերն էին։ Պատահական չէր այն հանգամանքը, որ

¹ Կապիտուլյացիաների էության մասին ահա К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. X, стр. 8.

² Валерий Брюсов, Летопись исторических судеб армянского народа, стр. 113.

կաթոլիկական համայնքները հաստատվել էին գլխավորապես առևտրական ճանապարհների վրա ընկած կենտրոններում:

Սպահանում 40 տարուց ավելի միսիոներություն արած Ռաֆայել Դյու Մանի Պարսկաստանին նվիրված աշխատության մեջ մենք հանդիպում ենք մի ընդարձակ տեղեկագրի հետևյալ վերնագրով՝ «Տեղեկագիր առևտրի մասին, որ Ֆրանսիան կարող է անել հայերի միջոցով: Ապրանքների տեսակները, որոնք հայերը կարող են բերել Ֆրանսիա՝ Լեանտից»:

Այս տեղեկագրի մեջ, որը հավանություն էր գտել մինիստր Կոլբերի կողմից, թվարկվում են այն թանկարժեք ապրանքները, որոնցից Ֆրանսիան կարող էր ստանալ մեծամեծ օգուտներ: Այդ ապրանքների մեջ առաջին տեղը պատկանում էր պարսկական մետաքսին, այնուհետև հիշատակվում են գունավոր կաշիները, գըղթորը, բամբակը և նրա մանվածքը:

Այդ նույն ժամանակ անգլիական Արևելա-Հնդկական ընկերությունը առևտրական մեծ ակտիվություն էր ծավալել Հնդկաստանում, պարսից ծոցում և ընդհանրապես Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում, որի նպատակն էր կապիտուլյացիաներ ձեռք բերել Թուրքիայում և Իրանում, հետ չմնալով Ֆրանսիայից և Հոլանդիայից:

Ահա նման առևտրական շահերի շուրջն էր գնում պայքարը եվրոպական պետությունների մեջ Արևելքի երկրներում:

Այն ժամանակ երբ ծավալվում էր եվրոպական պետությունների պայքարը Արևելքում, միաժամանակ ուժեղանում էր Ռուսաստանի ազդեցությունը (հատկապես Պյոտր I օրոք), ամրապնդվում էին հայ-ռուսական հարաբերությունները, սկիզբ էր առնում պարսկա-օսմանյան լծի տակ գտնվող Անդրկովկասի ժողովուրդների, այդ թվում և հայերի ազատագրական պայքարը, ձևավորվում էր հայ ազատագրական շարժումը (Իսրայել Օրի):

Նման պայմաններում պայքարը օտարերկրյա միսիոներների և տեղական իշխանությունների ասիմիլյատորական ձգտումների դեմ ուներ ոչ նվազ կարևոր քաղաքական նշանակություն, մի պայքար, որը ապահովելով հայերի ազգային-կրոնական ինքնուրույնությունը, պետք է նպաստեր նրա ազատագրությանը պարսկա-օսմանյան լծից և հայ ժողովրդի բախտը կապեր Ռուսաստանի և ռուս ժողովրդի հետ:

Պարսկական ասիմիլյատորների և կաթոլիկական միսիոներների դեմ հայ համայնքների մղած պայքարը իր արտահայտությունն է

¹ P. Raphael du Mans, *Estat de la Perse en 1660* m, Paris, ed. Shefer 1890, p. 342.
270

գտել ժամանակակից գրականության (եվրոպական և հայ հեղինակների) և էջմիածնի կաթողիկոսական արխիվում պահպանված մի շարք վավերագրերի մեջ:

Վերոհիշյալ վավերագրերի մի մասը պարսկական շահերի հրամանագրեր (ֆարմաններ) են, և վերաբերում են կրոնադավանաբանական հարցերի, որոնք սակայն ունեն քաղաքական նշանակություն և ուղղված են կաթոլիկ միսիոներների և տեղական իշխանությունների հավատափոխական—ասիմիլյատորական ձգտումների դեմ¹:

Սեֆելյան Իրանի տնտեսական և քաղաքական անկումն ակնհայտ դարձավ շահ Սուլթան-Հուսեյնի օրոք (1694—1722):

Մետաքսի առևտուրը, որը պետական մենաշնորհ լինելով, կազմում էր երկրի եկամուտների զգալի մասը, XVIII դ. սկզբին կրճատվել էր 5 անգամ: Արհեստավորների և գյուղացիության աղքատացման հետևանքով խիստ կերպով կրճատվեց դրամական շրջանառությունը: Տնտեսական ճգնաժամի գլխավոր պատճառը գյուղացիության ունեզրկումն էր, որը հետևանք էր սաստկացած կեղեքումների և հարկապահանջության: 1701 թ. ավարտված (սկսվել էր 1699 թ.) մարդահամարը բերեց հարկային նոր ծանր լուծ²: խիստ կերպով կրճատվել էին ցանքատարածությունները, գյուղացիները մասսայաբար փախչում էին գյուղերից և գյուղատնտեսությունը անկում էր ապրում: Պյոտր I դեսպան Արտեմիյ Վոլինսկու վկայությամբ Ադրբեջանի դաշտերը 7 տարի շարունակ մնացել էին անմշակ, սովը դարձել էր համատարած³: Լեհ միսիոներ եզդուխ Կրուսինսկին խոսում էր քայքայված գյուղացիների մասսայական հոսանքի մասին դեպի քաղաքները, որոնց հետա-

¹ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարանի արխիվային ֆոնդի մեջ կարևոր տեղ են զբաղում պարսկերեն ձեռագրերը, որոնք բնագրվում են XV—XIX դդ. և արժեքավոր աղբյուր են հանդիսանում Անդրկովկասի և Իրանի սոցիալ-տնտեսական և հոգևոր կյանքի մի շարք հարցերի լուսարանման համար և որոնց մի մասը օգտագործվել է մեր կողմից:

² Պարսկերեն վավերագրերի առաջին և երկրորդ ժողովածուները լույս են տեսել 1938 և 1939 թթ., որը կապվել է Հ. Դ. Փափաղյանը «Մատենադարանի պարսկերեն հրովառուակները» վերնագրի տակ (պարսկերեն, հայերեն և ռուսերեն լեզուներով):

³ Տե՛ս Սաայի Ղաուաճ Զալալյան, Պատմութիւն Աղուանից երկրի, էջ 14—15:

⁴ E. Зевакин, Азербайджан в начале XVIII в., журнал Артемия Волынского, стр. 12.

պնդում էին հարուստները և հարկադրում աշխատել իրենց համար:

Շահ Սուլթան-Հուսեյնի օրոք պետական ապարատի կազմալուծումն ավելի է արագանում: Հինելով թույլ և ապիկար կառավարող, ընդամին և մոլեռանդ շիա, նա իր գլխավոր հենարանը դարձրել էր շիա հոգևորականությանը, ինքը ևս հորջորջվում էր: «մոլլա»-ի ժամանակի մեծ մասը նա անց էր կացնում հոգևորականների շրջանում և հարեմում, արքունական հողերից առաստնվերներ էր բաշխում հոգևորականներին և ներքինիներին, որոնք վճռական ազդեցություն էին ձեռք բերել պետության կառավարման գործերում:

Գյուղացիության աղքատացման և կրճատվող առևտրի հետեվանքով պետական դատարկ գանձարանը լցնելու համար մեծ շահերի էր հասել պաշտոնների վաճառքը, որով եռանդուն կերպով զբաղվում էին ներքինիները: Երկրի եկամուտներն ավելացնելու նպատակով արտոնություններ էին տրվում օտարերկրյա առևտրականներին: Նրանք լիովին ազատվում էին մաքսերից: Պետական պաշտոնյաները տեղերում պատասխանատու էին նրանց ունեցվածքի պահպանության համար: Տեղական իշխանությունները պարտավոր էին նրանց տրամադրել ձրի շենքեր: Օտարերկրյա հյուպատոսները իրավունք ունեին ներկա գտնվել դատերին և հարթել վեճերը: Այս ամենը, սակայն, որ կազմում էր վերոհիշյալ «կապիտուլյացիաների» էությունը և նպատակ ուներ ավելացնել երկրի եկամուտներն ու զարգացնել խախտված առևտուրը, ցանկալի արդյունքը չտվեց: Մինչդեռ, այդ նույն ժամանակ, տեղի էր ունենում հայ և հնդիկ առևտրականների ունեցվածքի բռնագրավում, որի հետևանքով Զուլայի և այլ կենտրոնների հայ առևտրականներն ու արհեստավորները ստիպված էին բռնելու գաղթի ուղին՝ դեպի Հնդկաստան, Ռուսաստան և այլ վայրեր:

Անհանդուրժելի էր նույնպես Սեֆեհիների կրոնական քաղաքականությունը:

Կրոնական անհանդուրժողականության ձևով արտահայտվող ասիմիլյացիայի քաղաքականությունը տարվում էր շիիդմի դրոշի տակ, որի գլխավոր ոգեշնչողները շիա բարձրաստիճան հոգևորականներն էին:

Սեֆեյյան տիրապետության ընթացքում իրանական կառավարող շրջանների ասիմիլյատորական քաղաքականության ուսումնասիրության համար շատ ավելի կոնկրետ և հարուստ նյութ են մատակարարում մատենադարանի բազմաթիվ պարսկերեն վավերագրերը, հատկապես մուսուլմանական շարիաթական փաստաթղթեր:

րրն ու զանազան վեճերի կապակցութեամբ հրապարակված «Ֆեթ-վաները»:

XVI—XVIII դդ. հրապարակված գերագույն «Դիվան ալ-սա-դաբաթի», ինչպես նաև շեյխ-ուլ-իսլամների ու մուֆթիների ֆեթ-վաներում, որոնք մեծ մասամբ հաստատված են ժամանակի շահերի կողմից տրված ֆարմաններով, բազմիցս շեշտված է, որ «կանոնավոր կերպով շիդյա (գլխահարկ) հատուցող հայերին ոչ ոք իրավունք չունի ստիպելու, որ քրիստոնեական հավատքը թողնեն և մահմեդականութունը ընդունեն»:

Հայ ռայաթներից գանձվող գլխահարկը և տարիների ընթացքում նրա վրա բարդվող վերադիր գումարներն ու տոկոսները բավական խոշոր գումար էին կազմում և նշանակալից տեղ էին գրավում պետութան ֆինանսների մեջ:

Սակայն, ինչպես վերը նշվեց, վերջին Սեֆեիների, հատկապես շահ Սուլեյմանի և շահ Սուլթան-Հուսեյնի օրոք դրությունը զգալիորեն փոխվում է:

Հայկական վանքերն ու եկեղեցիները, որոնք առաջ հարկերից ազատ էին, այժմ ծանր հարկերի տակ դրվեցին: Հատկապես անտանելի էին կրոնական հարածանքները, որոնք վերջին Սեֆեիների օրոք՝ ընդունել էին մեծ չափեր: Գործի էր գցված, այսպես կոչված, Իմամ Ջաֆարի «օրենքը», ըստ որի «մահմեդականութունն ընդունած ընտանիքի անդամը հանդիսանում էր իր բոլոր քրիստոնյա հարազատների միակ ժառանգորդը, ինչպիսի ազգակցական կապ էլ ունենար նրա հետ, սակայն ոչ միայն հարազատները, հաճախ մահմեդականութուն ընդունած միանգամայն օտարները մահմեդական վկաների սուտ վկայութունների հիման վրա ճանաչվում էին որպես ազգականներ և յուրացնում էին նրանց գույքը»¹: Շիա հոգևորականների և պալատական կլիկի կողմից կազմակերպվում էին, այսպես կոչված, կրոնական դիսպուտներ, ուր հրավիրվում էին հայ հոգևորականները, ապացուցելու համար իրենց ճշմարիտ լինելը: դրանք, սակայն, հաճախ ավարտվում էին վարչական-դատական ռեպրեսիաներով և բռնի հավատափոխութեամբ²: Այդ հոգի վրա հաճախակի էին նույնպես հայերի դիմադրության և նահատակության դեպքերը³:

¹ Г. Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом, М. 1898, стр. XII.

² Տե՛ս Բ. Տէր-Հովհաննես, Գաղութիւն նոր Ջուղայու, հատ. 1, էջ 203, Խաչատուր Զուլայեցի, Գաղութիւն պարսից, էջ 160—215, Առաքել Դավրիժեցի, Գաղութիւն, և այլն:

³ Տե՛ս Հ. Մսեճեան: և Հ. Աճառյան, Հայոց նոր վկաները:

Ուժեղ էին ազգային-կրոնական ռեպրեսիաները նաև Դաղըստանում, Ադրբեջանում, Վրաստանում և Աֆղանստանում, որտեղ հաճախակի ծագած խռովություններն ու ապստամբությունները թուլացրին Սեֆևյան պետությունը և արագացրին նրա անկումը:

Սեֆևյան պետության վերոհիշյալ ճնշումներին ու կեղեքումներին ռավելանում էին Հռոմի պապի և նրա միսիոներների թշնամական գործողությունները, որոնք ձգտում էին քայքայել հայկական եկեղեցին և հայերին դարձնել կաթոլիկական հավատքի¹: Այդ մասին են վկայում Մատենադարանի մի շարք վավերագրեր:

Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերից այստեղ մեր քննության առարկան են չորսը՝ 1705, 1709, 1711 և 1740 թվականներին վերաբերող վավերագրերը, որոնցից առաջին երեքը ձևով են բերված շահ Սուլթան-Հուսեյնի օրոք, վերջինը՝ Նադիր շահի: Դրանք բոլորն էլ արտացոլում են այն ժամանակ սրված պայքարը և ուղղված են կաթոլիկական պրոպագանդայի դեմ:

Այդ այն ժամանակաշրջանն էր, երբ Սեֆևյան պետության մեջ սոցիալ-տնտեսական հակասությունները խիստ խորացել էին, երբ ազգային ճնշումն ու կրոնական-դավանական վեճերը հասել էին ծայրահեղ սրության, երբ մի կողմից տեղական իշխանությունների, իսկ մյուս կողմից կաթոլիկ միսիոներների կողմից կիրառվում էր բռնի հավատափոխությունը:

Այս պայքարի կենտրոնը հանդիսանում էր Սպահանը և նրան կից Նոր Զուղան: Շահ Աբբասի հիմնած Նոր Զուղան որոշ ժամանակ բարգավաճեց ոչ միայն տնտեսապես, այլև հոգևոր-կուլտուրական տեսակետից: Այստեղ հայկական եկեղեցու կողքին գործում էր դպրոց և կար տպարան. Նոր Զուղան դարձել էր հայ լուսավորության կենտրոններից մեկը: Սակայն պարսկական մայրաքաղաքին մոտ գտնվելու պատճառով, այստեղ ևս թափանցեց կաթոլիկ միսիոներությունը, որի հենարանը ջուղայեցիների հետ եկած հայ կաթոլիկներն էին:

Սրանց մեջ կային ազդեցիկ հարուստներ, ինչպես, օրինակ, Շահրիմանյանները, որոնց ծախսով էլ շինվեց կաթոլիկ եկեղեցին, որը և դարձավ բազա՝ կաթոլիկական պրոպագանդայի համար²: Ժամանակի ընթացքում նրանք բաց արին նաև իրենց դպրոցը, սկսեցին այնտեղ գրավել հայ մանուկներին, կրթել իրենց ոգով, մի-

¹ П. Т. Арутюнян, Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII в., стр. 115.

² Տե՛ս 8. Տէր-Հովհաննէս, Պատմութիւն Նոր Զուղայու, հատ. Բ., էջ 267:

րան, որը վերջին հաշվով հանգեցնում էր հավատափոխության և ասիմիլյացիայի։ Այս հողի վրա պայքար ծավալվեց հայկական երկու համայնքների միջև, որն իր բարձրագույն կետին հասավ XVIII դ. սկզբին Աղեքսանդր Զուղայեցի կաթողիկոսի օրոք (1706--1714)։ Այդ պայքարի մեջ երկու կողմերն էլ ցուցաբերում էին անհանդուրժողականություն, հաճախ դիմելով ժայռահեղ միջոցների։ Հակամարտությունն ավելի բորբոքվեց, երբ ստանալով պապի հավանությունը, Սպահանի կաթոլիկ հոգևորականները խիստ կերպով արգելեցին հայ կաթոլիկներին հաճախելու հայկական «հերձ-վածող» եկեղեցին։ Գործին շօգնեց և Աղեքսանդր Զուղայեցու նամակը Կղեմես XI պապին, որը գրված էր հաշտարար ոգով, և որտեղ խնդրվում էր ձեռք առնել միջոցներ այդ երկպառակությունների դեմ։ Պապը անպատասխան թողեց կաթողիկոսի նամակը։

Նույն 1709 թ., երբ գրվեց այդ նամակը, Սեֆեյան Իրանի մայրաքաղաքում շահ Սուլթան-Հուսեյնին էր ներկայանում Պյոտր I ուղարկած դեսպանությունը՝ Իսրայել Օրիի գլխավորությամբ։ Հայաստանի ազատագրման գաղափարին նվիրված գործիչը դալիս էր մոտիկից ծանոթանալու Պարսկաստանի ներքին վիճակին։ Օրիի գործունեությունը մեր քննության առարկան չէ, սակայն կասկածից դուրս է, որ Սպահանի կաթոլիկ միսիան, եզվիտ քարոզիչները թշնամաբար էին տրամադրված դեպի Օրիի առաքելությունը։ «Օրին երկար չմնաց Իրանի մայրաքաղաքում, որովհետև ֆրանսիական դեսպանը և կաթոլիկ միսիոներները գրգռում էին շահին, թե ուսական հայազգի դեսպանը, վրացիների հետ միացած, պետք է ապստամբություն կազմակերպի և հայոց թագավոր դառնա»¹։ «Եզվիտ Կրուսինսկին նույնիսկ հավատացնում էր, թե Օրին դեռևս Շամախիում արտասանել էր մի ճառ, որի մեջ ասել էր, թե ինքը հայոց թագավորի տերունդ է»։ Ուստի նրանք շշնջում էին շահ Հուսեյնի ականջին, որքան կարելի է շուտ ճանապարհ դնել Պյոտր I դեսպանին²։

Այդ թշնամությունը, արտաքինից կրոնական-գավառական բնույթ կրելով հանդերձ (իբր Օրին դավաճանելով կաթոլիկությանը անցել է հայերի կողմը), հիմնականում թելադրված էր տնտեսական և քաղաքական մոտիվներով։ Այդ ժամանակ կաթոլիկ Ֆրանսիան իր դեսպան Միշելի ջանքերով Սեֆեյան Իրանի հետ կնքել էր ձեռնտու առևտրական պայմանագիր, որին այնպես վաղուց ձգձգում էր լյուդովիկոս XIV կառավարությունը։ Ռուսաստանը, որի

¹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. I, Երևան, Հայպետհրատ, 1951։

² Լեո, Հայոց պատմություն, հատ. 3, էջ 295, էջ 562։

ներկայացուցիչն էր Օրին, դիտվում էր որպես վտանգավոր առևտրական մրցակից, որի քաղաքական ազդեցությունը գնալով աճում էր թե Արևմուտքում և թե Արևելքում (այդ նույն թվականին շվեդների դեմ Պոլտավայի տակ տարած հաղթանակից հետո)։ Հուսախաբված Արևմուտքի երկրների և պապական եկեղեցու խոստումներից պարսկական լծի տակ գտնվող հայերը իրենց ազատագրական տենչերը կապում էին Ռուսաստանի օգնության հետ։

Եզվիտները, սակայն, չդադարեցրին իրենց քայքայիչ գործունեությունը, նրանք առաջվանից էլ ավելի բացահայտ և անհաշտ կերպով էին շարունակում թշնամական գործողությունները և հավատափոխությունը կատարվում էր ավելի ճարպիկ և խորամանկ միջոցներով։

Դեռևս 1705 թ. վերաբերող պարսկերեն մի վավերագրի մեջ պարսկական կառավարությանն են դիմում «նոր Ջուղայի քաղաքարը, խալիֆան, քահանաները և մյուս բնակիչները» և հայտնում հետևյալը. — «Պարտք համարելով այցելել վերջերս դեսպանի անվան տակ Սպահան ժամանած ֆրանկ փաղերին (կաթոլիկ քարոզչին — Տ. Հ.) և ընդունելով նրա փոխայցելությունը, ցույց տվինք հարգանք և սիրալիր վերաբերմունք առ նա, սակայն վերոհիշյալ քարոզիչ դեսպանը սկսեց մեզ անել «չսլած առաջարկներ» (تکلیفهای نامسموع), մեր առաջ դնել պարտավորություններ, որ մենք սպասել չէինք կարող և որոնց ընդունելը վեր է մեր փրավասությունից»։

Չնայած խնդրագրի մեջ չի տրված այդ առաջարկների բովանդակությունը, կասկածից դուրս է, սակայն, որ դրանք հավատափոխության առաջարկներ են եղել, քանի որ խնդրատուները վերջում աղերսում են «հասկացնել այդ փաղեր-քարոզչին և նման փաղերներին ձեռք քաշել» իրենցից։ Խնդրագրի վրա արված է կառավարական օրգանների համապատասխան կարգադրությունը՝ խնդրատուների պահանջի ոգով։

Կաթոլիկ միսիոներների ագրեսիան հասնում է սայն աստիճանի, որ Թավրիզում տեղական իշխանությունների օգնությամբ նրանք ձերբակալել են տալիս 25 հոգու և բռնագանձում յուրաքանչյուրից 50-ական թուման որպես երաշխիք՝ արգելք չհանդիսանալու հայերին կաթոլիկ եկեղեցին հաճախելու, որի մասին հիշատակվում է մեր քննության առարկա հաջորդ № 268 վավերագրում։

Երբ դրությունը դառնում է սպառնալից, Աղեքսանդր Ջուղա-

¹ Մատենադարանի կաթողիկոսական արխիվ, Թղթապանակ 1 ա, վավերագիր № 32, 1117 հիշրի=1705:

յեցին ստիպված է լինում դիմել պարսկական արքունիքի միջամբտությանը արգելելու եղուխտների գործունեությունը հայերի մեջ: Այդ մասին են խոսում շահ Սուլթան-Հուսեյնից ձեռք բերված երկու ֆարմանները (1709 և 1711 թթ.):

1709 թ. կաթոլիկների գործունեության դեմ ուղղված ֆարմանը¹ կրում էր համեմատաբար մեղմ, նախազգուշական բնույթ: Այդտեղ արձանագրված է այն «ցավալի իրադրությունը, շփոթն ու տարածայնությունները», որոնք տիրում են երկրում կաթոլիկների կողմից տարվող հավատորսության պատճառով: «Նրանց այդ գործունեությունը», — ասված է վավերագրի մեջ, «խախտում է կրոնի (հայկական—Տ. Հ.) ամրությունը և հասցնում է մեծամեծ ավերումների (պարսկ. مفاسد) և լարիքների», որին պետք է վերջ տալ:

Կարևոր մոմենտ է այն, որ երկու վավերագրերում էլ հիշատակվում է պետական օրենքը, շարիաթի կանոնները, որոնցով պիտի առաջնորդվեն բոլոր կրոնական-դավանական հարցերում և որը խախտվում է եվրոպական պետություններից ուղարկվող միսիոներների կողմից: Այս կապակցությամբ, վավերագրի մեջ հիշատակված է ֆրանսիական դեսպան Միշելի (վավերագրում՝ Միքայել) հետ կնքած պայմանագիրը, որը խախտվում էր հենց իրենց ֆրանսիացիների կողմից:

Ըստ այդ պայմանագրի, բացի առևտրից, կաթոլիկ քարոզիչներին թույլատրվել էր քարոզել և ուսուցանել, սակայն նրանք ձգտում են հավատափոխ անել բռնի միջոցներով: «Պետությունը դրանով զրկվում է իր հավատարիմ հպատակներից, որոնք ջիզիե—(զլխահարկ—Տ. Հ.) վճարողներ են», — ասված է հրամանագրում. — ուստի ֆրանկների վերոհիշյալ հարկադրանքները հակասում են շարիաթին»:

Այս վերջինս՝ ջիզիեն, միշտ էլ հանդիսացել է ժանրակշիռ և էական նշանակություն տվեցող արգումենտ, մի եկամուտ, որից պետությունը հրաժարվել չէր կարող:

Այնուհետև վավերագրում մանրամասն կերպով թվարկվում են այն միջոցները, որոնց դիմում են կաթոլիկ միսիոներները, իրենց նպատակին հասնելու համար: Նախ՝ դա հայ մանուկներին ու երիտասարդներին իրենց եկեղեցիները և դպրոցները գրավելը և կաթոլիկական անհաշտ ոգով դաստիարակելն է, որը խորթացնում

¹ Ստանադարանի կաթոլիկոսական արխիվ, Թղթապանակ 1 ա, № 268, որը համապատասխանում է Միմեն Նրեանցու—«ՋԱՄԻՆ»-ի 220 էջում հիշատակված հրամանագրին, 1122 հիջրի=1709:

ու կտրում է նրանց հայ համայնքից, և որը հարկադրում է նրանց կրոնափոխ լինել: Երկրորդ՝ ամուսնություններն են հայ կանանց հետ, որով ավելի են ամրապնդվում նրանց հավատափոխության նվաճումները: Երրորդ՝ նրանց կողմից տուն ու տեղ, անշարժ գույք ձեռք բերելն է, որը նույնպես նպաստում է վերահիշյալին: Չորրորդ՝ բարեկամական կապերը հայերի հետ նույն նպատակով: Եվ վերջապես՝ ճայնպիսի ձևերի և միջոցների գործադրումը», որոնք հակասում են ընդունված օրենքներին:

Վավերագրից իմացվում է կաթոլիկական կենտրոնների գոյության մասին. այստեղ հիշատակված են Սպահանը, Թավրիզը, Համադանը, Գյանջան, Ղարաբաղը, Գյուլջիստանը (Թիֆլիս), Շիրվանը, Չուխուր-Սաադը (Երևանը):

Հրամանագիրը հրահանգում և զգուշացնում է, որ Պարսկաստանում ապրող ֆրանկ միսիոներները այսուհետև չպետք է զբաղվեն նման գործունեությամբ. նրանք պետք է առաջնորդվեն պարսկական պետության հետ կնքած պայմանագրով:

Վերջում իրավունք է տրվում Աղեքսանդր Զուլայեցուն, ինչպես նաև նոր Զուլայի առաջնորդ Մովսես Եպիսկոպոսին և մյուս հոգևոր մարմիններին համապատասխան զգուշացում անել կաթոլիկ քարոզիչներին:

Սակայն, ինչպես ցույց տվեցին հետագա փաստերը, 1709 թ. այս հրամանը և զգուշացումները քիչ ազդեցություն ունեցան կաթոլիկ քարոզիչների վրա: Եզովիտներն այնքան առաջ գնացին, որ պապից համաձայնություն ձեռք բերին կաթոլիկների կողմից հայկական եկեղեցիներ հաճախելը խստիվ արգելելու մասին, դրանով պարտադիր դարձնելով միայն կաթոլիկ եկեղեցի հաճախելը, մի հանգամանք, որ ավելի պիտի խորացներ վիճը հայկական երկու համայնքների միջև:

Դրա հետևանքը եղավ 1711 թ. (1124 հիջրի) հրամանը¹, որը կազմված է կատեգորիկ տոնով: Հրամանն ուղղված է բարձր պաշտոնյաներին՝ ճիշխանավորներին, բեգլարբեդիներին, նահանգապետներին, վեզիրներին և դարուղաներին, թագավորական դիվանի պաշտոնյաներին, վերահսկիչներին» և այլն՝ պահանջելով սույն հրամանագրի անշեղ իրագործումը:

Անհրաժեշտ է նկատել, որ Սեֆեյան շահերի գրասենյակից դուրս եկող բոլոր պաշտոնական հրամանագրերում և այլ վավերագրերում աշխատում էին անտեսել երկրի ֆեոդալական տրոհվա-

¹ Մատենադարանի կաթոլիկոսական արխիվ, Թղթապանակ 1 ա, չճ 244 1124 հիջրի=1711, ՋԱՄԲԹ, էջ 223:
278

ծությունը՝ Որպես կանոն այդ հրամաններում չէր հիշատակվում տեղական խաների, սուլթանների և այլ ֆեոդալների մասին։ Տեղական ժառանգական խաները դիտվում էին որպես կենտրոնական կառավարության փոխարքաներ և պաշտոնյաներ (օրինակ, Վրաստանի թագավորը կոչվում էր «Գյուրջիստանի կամ Կախեթիայի լալի», Ադրբեջանի և Հայաստանի խաները՝ «Նայիր» կամ «Հաքիմ»։

Ինչ հարցեր են շոշափվում այս հրամանագրում։ Առաջին հերթին կաթոլիկ քարոզիչներից պահանջվում է չմիջամտել հայերի ներքին կրոնական-դավանական գործերին։ Այնուհետև՝ խիստ կերպով արգելվում է հայ մանուկներին և երիտասարդներին կաթոլիկ դպրոց ընդունել և դաստիարակել նրանց եղուփտական ոգով։ Երրորդ՝ արգելվում է հայկական եկեղեցիների կողքին կաթոլիկական եկեղեցիներ շինել։ Չորրորդ՝ արգելվում է անշարժ գույք (տներ կամ այլ մուլք) ձեռք բերելը։ Վերջապես՝ հայ կանանց հետ ամուսնանալը։

Հրամանագրի մեջ հիշատակություն կա թավրիզում կաթոլիկ քարոզիչների կողմից գործադրված վերոհիշյալ բռնության ակտի մասին և պահանջվում է ազատել այդ պատանդներին և վերադարձնել նրանցից բռնազանձված գումարները։

Այս հրամանագրի մեջ առանձնապես աչքի է ընկնում կաթոլիկ քարոզիչների կողմից հավատափոխության համար գործադրված մեթոդների մերկացումը և համապատասխան որակում է տրվում դրանց։

Այսպես, արգելելով հայ մանուկներին և երիտասարդներին եկեփտական ոգով կրթելը, հրամանագրում գործածված են մի շարք բառեր և տերմիններ, որոնք ավելի ճիշտ են բնորոշում նրանց նպատակները։— «հավատափոխ անել» բառից (պարսկ. نزعیت دادان) հետո գործածված է «կցել, միացնել» բառը (موأصلت نمودن), մի այլ տեղ գործածվում է «մոլորեցնել, խաբել» բառը (اغوا دادان) և վերջապես մի այլ տեղ՝ «ծուլել, ասիմիլյացիայի ենթարկել» տերմինը (آمیختن)։

Հրամանագիրը կատեգորիկ կերպով արգելելով նրանց կողմից գործադրվող բոլոր այդ «ձևերն ու մեթոդները» կաթոլիկոսին և Զուղայի առաջնորդին իրավունք է տալիս արգելել կաթոլիկություն ընդունած հայերին հաճախել նրանց դպրոցներն ու եկեղեցիները և օգնել նրանց վերադառնալու հայ համայնքի մեջ։

Այսպիսով, հրամանագիրը պարզ կերպով ցույց է տալիս, որ

¹ Տե՛ս *И. П. Петрушевский*, *Персидские официальные документы XVI—нач. XIX вв.*, как источник для изучения истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении, *Проблемы источниковедения*, кн. III.

պարսկական կառավարությունը հասկացել էր կաթոլիկ միսիոներին հետապնդած նպատակները:

Զպետք է մոռանալ, սակայն, այն հանգամանքը, որ այս, թեկուզ և խիստ տոնով գրված հրամանագրերը — «աշխարհաստատ հոքմերը» (حکم جهانمطالع), «արքայական հրամանները» (فرمان همیون), «ռադամները» (رقم) և այլն XVIII դ. արդեն չունեին այնպիսի ուժ, ինչպիսին ունեին մեկ դար առաջ, օրինակ, Շահ Աբբասի օրոք: Ինչպես վերը նշվեց, XVII դ. վերջին և XVIII դ. սկզբին Իրանը և հարևան երկրները ապրում էին խոր ճգնաժամ, մասամբ նաև այն բանի հետևանքով, որ միջանցիկ (տրանզիտային) քարավանային առևտուրը Արևմուտքի հետ կորցրել էր իր նախկին նշանակությունը, որի հետևանքով երկիրն ապրում էր կենտրոնական իշխանության նոր անկում, ֆեոդալական մանրատվածության նոր հաղթանակ, որն ի դեպ, լիովին չէր հաղթահարված անգամ Շահ Աբբասի ժամանակաշրջանում, որը Սեֆևիդների հզորության գագաթն էր:

Աբսոլյուտ և կենտրոնացած պետության գաղափարը, այդպիսով երբեք լիովին չէր համապատասխանում իրականության, չնայած որ շահի կառավարությունն ամուր կերպով կառչում էր ցենտրալիստական այդ տենդենցներից, թե՛ արքունական պատմագրության, և թե, Սեֆևիդների գրասենյակից դուրս եկող պաշտոնական ակտերի մեջ:

Այդ էր պատճառը, որ պաշտոնական այդ հրամանագրերն ու կարգադրությունները հաճախակի խախտվում էին առանձին նահանգապետների, մեծ ու փոքր ֆեոդալների և հոգևորականների կողմից, որի հետևանքով էլ հարկ էր լինում նույն հրամանագրերը քանիցս կրկնել՝ նորից ու նորից հանձնարարելով այն «ի անշեղ ղեկավարություն»:

Սեֆևյան պետության անկումից հետո (1722) ևս կրոնական-դավանական հարցերը կարևոր տեղ են գրավել իրենց ինքնուրույնության համար պայքարող հայ համայնքների կյանքում: Ուստի, կաթոլիկոսական արխիվում մենք նորից հանդիպում ենք կաթոլիկ պրոպագանդայի դեմ հայերի ձեռք բերած նոր հրամանագրերի:

1740 թ. Նադիր շահի կողմից Ղազար Ջահուկեցի կաթոլիկոսին տրված ֆարմանը դարձյալ ուղղված էր կաթոլիկության դեմ¹:

Այս վավերագրում նորից խոսվում է հավատափոխության հաճախակի դարձած դեպքերի և կաթոլիկ միսիոներների գործադը-

¹ Մատենադարանի պարսկական վավերագրեր կաթոլիկոսական արխիվ, Բզթապանակ 1 Բ, վավերագիր № 375, 1153 հիշքի=1740:

րած մեթոդների մասին: Նրանք (Ֆրանկ միսիոներները — Տ. Հ.) մոտենում են ժողովրդին փաղաքշանքով (استمالت), խորամանկությամբ և կեղծիքով (حيلة و تزوير)», — ասված է վավերագրում:

Նրանց ձեռք բերած արդյունքները, ինչպես երևում է, որոշ դեպքերում ղգալի են, քանի որ վավերագրում ահազանգվում է, որ Նոր Զուղայի և Թիֆլիսի հայերի կեսը Ֆրանկացի են: Պետք է կարծել, որ հիշատակված թիվը չափազանցություն է, որը բխում է վտանգը կանխելու պահանջից: Սակայն մյուս կողմից պետք է հաշվի առնել նաև այն, որ այդ ժամանակ հայերի թիվը ղգալիորեն պակասել էր հարստահարությունների, կեղեքումների և առևտրի անկման հետևանքով, որի պատճառով էլ ղգալի էր հայերի գաղթը դեպի Հնդկաստան, Ռուսաստան և այլ վայրեր, ուստի հավանական է, որ մնացածների թվում կաթոլիկություն ընդունած հայերի թիվը կազմելիս լինե՞ր ղգալի տոկոս:

Ինչպես երևում է վավերագրից, խնդրատու Ղազար կաթողիկոսը դիմելով Նադիր շահին, նշում է, որ բռնի կաթոլիկացման հետևանքով պակասում է պարսկական պետության հպատակների թիվը, հետևաբար նվազում են պետության եկամուտները, նահայտնում է նաև, որ հեռացածների, որպես համայնքի անդամների տուրքերը, ծանրանում են մնացածների վրա:

Հնդհանրապետ այս շրջանի վավերագրերում աչքի են ընկնում տնտեսական անկման փաստերը, մինչդեռ հարկերի ծանրությունը առաջվանից ոչ պակաս ճնշում է բնակչությանը: Հայտնի է, որ Նադիր շահը, եթե իր թագավորության առաջին տարիներին փոքր ինչ թուլացրեց հարկային ճնշումը ի հաշիվ Հնդկաստանից ձեռք բերած կողոպուտի, ապա դրանից հետո, շնորհիվ երկրի հետամընացության (կիսաքոչվորային-նատուրալ տնտեսության), և նրա կողմից մղված անվերջ պատերազմների, նա ավելի մեծ չափերով սկսեց զանձել հարկերը, ավելի քան խստացնելով հարկապահանջությունը: Ուստի վավերագրում ասված է. «Մեր աղերսանքն է, որ եթե շմտե՞ք հայերի դրության մեջ և միջոցներ ձեռք չառնե՞ք, ապա բնակչությունը գնալով պիտի ուժասպառ լինի և վերջնականապես քայքայվի»:

Խնդրագրի մեջ խորհուրդ է տրվում պետությանը՝ հարքունիս զրավել հավատափոխների գույքն ու ունեցվածքը, որոնցով կավելանան պետության եկամուտները: Այնուհետև ասվում է, որ «Ֆրանկները միայն մեր (հայերի — Տ. Հ.) թշնամիները չեն, այլև մեր պետության (Պարսկական — Տ. Հ.) թշնամիներն են հանդիսանում»:

Այս վավերագրի մեջ շատ կարևոր մոմենտ է լրտեսության

հարցը, որով զբաղվում են կաթոլիկ միսիոները: Այնտեղ ասված է, որ «նրանք» (Ֆրանկ միսիոներները—Տ. Հ.) օրերցօր այդ երկրներում, որտեղ ապրում են նրանք, լրտեսություն են անում: Ամեն դեպք, որ տեղի է ունենում այդ վայրում, դրի առնելով ուղարկում են իրենց թագավորին:

از ولایتیا جاسوسی می نمایند هر احوالات که هر جا ظهور یسد
نوشته و روانه پادشاه خود می نمایند.

Այս բոլորից հետո որոշեց էին կաթոլիկ պրոպագանդայի արդյունքները: Պետք է ասել, որ շնայած միսիոներների գործադրած ջանքերին և կիրառած մեթոդներին, նրանց ձեռք բերած արդյունքները չնչին էին: Այդ բանը վկայում են օտարերկրյա հեղինակներից շատերը, որոնք ականատես են եղել այդ պայքարին և կաթոլիկ միսիոների ձեռք բերած արդյունքներին տվել են օբյեկտիվ և անաչառ գնահատական: Այդ տեսակետից խիստ պերճախոս է Ֆրանսիացի ճանապարհորդ, Սեֆեյան իրանի մասին 10 հատորից կազմված աշխատության հեղինակ Ժան Շարդենը: «Ըս խոսքեր չունեմ նկարագրելու այն խորամանկություններն ու այն ծախսերը, որոնց այդ նպատակով դիմում էր Հռոմի աթոռը, սակայն ոչ մի բան ցանկացած հետևանքին չհասցրեց»: Այնուհետև՝ «Միսիոներները որոշ հաջողություն ունեն արևելյան քրիստոնյաների մոտ, բացառությամբ, սակայն հայերի»¹: Շարդենը միաժամանակ նշում է, որ շնայած կրած նեղություններին, հայերը պահպանում էին իրենց ազգային կենցաղային տրագիցիաները, համառությամբ դիմադրելով մահմեդական իշխանությունների կեղեքումներին և կաթոլիկ միսիոների ոտնձգություններին:

Մենք կարող ենք բերել և ռուս արևելագետ Բարտոլդի կարծիքը այս առթիվ. «Եվրոպական առևտրականներից զատ, 18-րդ դ. Պարսկաստան էին հաճախում նաև եվրոպական միսիոներները: Քրիստոնեության քարոզը Պարսկաստանում ավելի նվազ հաջողություն ուներ, քան Հեռավոր Արևելքում: Արևելյան քրիստոնյաները նույնպես չէին ենթարկվում կաթոլիկական պրոպագանդային և պագերների գործողությունների դեմ պաշտպանություն էին որոնում պարսկական կառավարության մոտ»²:

Անհրաժեշտ է սակայն նշել, որ հայ համայնքների պայքարը կաթոլիկության դեմ տարվեց ոչ միայն կազմակերպչական միջո-

¹ Voyages du chevalier Chardin... ed. Langles 1811, v. VI, p. 158.

² В. В. Бартольд, История изучения Востока в Европе и в России, 1925, стр. 113.

յառումներով՝ պարսկական արքունիքի միջամտությանը դիմելով, այլև գաղափարական զենքերով: Իսկ ամենազլիւսովոր զենքը՝ դա ազգային կուլտուրայի, նրա հոգևոր արժեքների ուսումնասիրությունն ու վեր հանումն էր, որով ղրաղվում էին ժամանակի առաջավոր գործիչները: «Պայքարը «ֆրանկների» գաղափարների դեմ անհրաժեշտ դարձրեց ազգային գրականության ջանացի ուսումնասիրությունը և նպաստեց հնության շատ հուշարձանների պահպանմանը», — գրում է հայ ժողովրդի բարեկամ, ոռւս անվանի պոետ-բանասեր Վ. Բրյուսովը¹:

Նույն ոգով է արտահայտվում նաև այս հարցին լավատեղյակ անվանի պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանը իր «Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության» աշխատության մեջ: «Հայ եկեղեցին հետ մղեց ունիթորների գրոհը: Հայաստանի մի շարք վայրերում ջանքեր արվեցին ակտիվորեն պայքարելու կրոնադարձության և դավանափոխության դեմ, վերականգնելու հայ եկեղեցու հեղինակությունը, բարձրացնելու եկեղեցականների մտավոր մակարդակը, համալրելու նրանց շարքերը ժողովրդի էթնիկական դիմահերմանը՝ ընդունակ մարդկանցով»²:

Եվրոպական պետություններն ու պապական եկեղեցին դեպի Արևելք ուղարկելով իրենց միսիաները, ինչպես տեսանք հետագնդում էին ոչ միայն կրոնական, այլև քաղաքական նպատակներ: Նրկու եկեղեցիների միացման՝ ունիթորության նշանաբանի տակ նրանք հետապնդում էին ձուլման՝ ասիմիլյացիայի քաղաքականություն: Այդ շարժումը՝ ունիթորությունը, հայկական ներքին կյանքի ծնունդ չէր, այլ գրսից մուծված, արհեստականորեն պատվաստվող, խորթ մի գաղափարախոսություն, ուստի հայ համայնքների պայքարը նրա դեմ, Հայաստանի քաղաքական անկախության բացակայության պայմաններում, ուներ պրոգրեսիվ նշանակություն և օբյեկտիվորեն հանդիսանում էր պայքար հայ ժողովրդի ազգային-քաղաքական ամբողջականության պահպանման համար:

Օտարերկրյա ասիմիլյատորների դեմ հայերի մղած պայքարը հնարավորություն տվեց հաղորդակից դառնալու ավելի առաջավոր գաղափարների: XVII դ. ծնունդ առավ հայ ազատագրական շարժումը, որը բարեհաջող կերպով կապվելով Ռուսաստանի և ոռւս ժողովրդի օգնության հետ, հասցրեց Արևելյան Հայաստանի ազատագրմանը պարսկական լծից:

¹ Валерий Брюсов, Летопись исторических судеб армянского народа, стр. 99.

² Աշոտ Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հատ. 1, Երևան, 1957, էջ 495:

Т. А. АКОПЯН

БОРЬБА АРМЯН ПРОТИВ АССИМИЛЯТОРСКИХ
СТРЕМЛЕНИЙ КАТОЛИЧЕСКИХ МИССИЙ
В ИРАНЕ (17—18 вв.)

Резюме

Европейские державы, проводя колониальную политику, широко использовали деятельность папской церкви и ее миссионеров. Еще с XIV века католическая церковь создала себе опору в Турции, Иране и Закавказье. Более активную деятельность развернула католическая пропаганда в XVII в., когда она носила непримиримый и воинственный характер, открыто выдавая свои ассимиляторские стремления. Особенно активную работу вели миссионеры среди армян в Иране.

Борьба армянских общин против персидских ассимиляторов и католических миссионеров нашла свое отражение в литературе (европейской и армянской) и в ряде документов, хранящихся в Архиве Католикосата в Эчмиадзине.

В настоящей статье автор по материалам 4 документов на персидском языке, хранящихся в Матенадаране (относящихся к 1705, 1709, 1711 и 1740 гг.) показывает, что борьба армянских общин против католицизма в Сефевидском Иране, в условиях отсутствия политической независимости Армении, в известной мере имела прогрессивное значение и объективно являлась борьбой за сохранение национально-политической целостности армянского народа.